

Nasıl doktor oldular ?

Ergin SENCER*

Üstadımız İbn-i Sînâ (980-1037) tıp bilimini “Tıp, insan vücudunun sağlık ve hastalık durumu, ve onu sağlıklı durumda koruma, ve sağlığını kaybettiğinde tekrar nasıl kazanacağı konusunu ele alan bilimdir, diyorum” diye tanımlıyor¹ Bu bilimi hakkıyla öğrenmek ve uygulamak kolay mı? Hekimlerin babası sayılan Hipokrat (İ.Ö. 460-377) bu konuda çok iyimser görünmüyor. Ünlü “Aforizmalar”ının birincisinde “Hayat kısadır, sanatı öğrenmek uzun sürer, fırsatlar çabuk kaçar, deneyim yanıltıcı, karar vermek güçtür” der². Keykavus’un *Kabusnâme*’sini Türkçe’ye serbest bir şekilde yorumlayarak adapte eden Bedr-i Dilşâd (15.yüzyıl) *Murâd-Nâme*’sinde³, savaştan cariyeye satın almaya veya hamama gitme adabına kadar her konuda kendini öğüt vermeye yetkili gördüğü için olsa gerek, tıp öğrenmeyi o kadar zor gibi göstermiyor:

*Dilesen ki üstâd olasın tabîb
Benüm sözüme hoş kulak vur habîb
Gerek ilm-i tıbbun usulün tamam
Bilesin fusulün vusülün tamam
İki kısmı var ilm-i tıbbun aziz
Sana her birini kılâyım temiz
Biri kısm-ı ilmi birisi amel
Gerek her birinde kılâsın emel*

.....

Tıp ilminde üstad olmak için, temel bilgilerden sonra, tıp öğreniminin başlıca iki kısmı olan teorik ve uygulamalı bilgileri ve becerileri kazanmayı hedeflemek gerektiğini söylüyor. Bu girişten sonra bir kaç sayfalık manzum bilgi vererek tıp ilminin esaslarını okuyucuya öğretiyor.

Türklerin, en az bin yıldan beri tıbbı ve hekimlere önem verdiği, saygı gösterdiği bilinmektedir Yusuf Has Hacib, 1070 yılında Kaşgar’da Hükümdar Tabgaç Buğra Karahan’a sunduğu *Kutadgu Bilik* kitabının 51.Bâb’ında ilmi ve bilginleri hükümdara, şu sözlerle tanıtıyor⁴:

*Onların ilmidir sana yol gösteren
Onlardır, yol verip doğruya iten*
Ardından 52.Bab’a geçerek hemen başında:
*Bunlardan sonra var başka sınıflar
Dikkat et bilgiden önde bilgi var.
Bunlardan biri de, gör, tabiblerdir
Tüm ağır sızıya ilaç verendir.*

Diyerek hekimleri diğer bilim adamlarının önüne geçiriyor, onlara daha seçkin bir yer veriyor.

---

*Prof.Dr. Ergin SENCER İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi
İç Hastalıkları Anabilim Dalı, Endokrinoloji, Metabolizma ve Beslenme Bilim Dalı Başkanı,
Çapa 34390, İstanbul

Selçuklular'ın tıp öğretimine ve hastanelere çok önem verdiklerini biliyoruz⁵. Darü's-şifa, Darü'r-reha, Darü's-siha, Darü'l-âfiye, Şifahane gibi isimler verdikleri, zamanına göre gerçekten üst düzeyde olan sağlık kuruluşlarında aynı zamanda teorik ve uygulamalı tıp eğitimi verilirdi. Büyük medreselerin içinde tıp öğretimi yapılan *Dârü't-tıb*'lar da bulunurdu. Osmanlılar'ın ilk zamanlarında da tıp öğrenimine ve hekimlere çok önem verilmişti. Fatih Sultan Mehmet zamanında açılan ve İstanbul Üniversitesi'nin ilk kuruluşu olarak kabul edilen *Fatih Külliye*'sinde "Karadeniz tarafındaki büyük sahayı, Âli'nin tavsifi üzere (Bimaristanı nakilani rastbeyan ve akilani feraset bünyan) darüşşifa kaplar"⁶ Darüşşifanın, içinde bir çok sokaklar bulunan bir mahalle oluşturacak kadar büyük olduğunu ve Evliya Çelebi'nin (belki her zamanki abartılı uslubu ile) 70 kubbeli olduğunu söylediğini biliyoruz. Şifahane dışında Fatih Külliyesi'nde kuramsal ve uygulamalı tıp dersleri verildiği, zamanın bazı tanınmış hekimlerinin Külliye'ye davet edildiği de biliniyor. Bunlar arasında *Kutbuddin* en ünlü olanlarındandır. *Hadidi*'nin Tarih-i al-osmanî'de, buradaki öğretim üyesi hekimleri "Kâmus-u fen içinde mahîr üstâd" olarak nitelendirdiğini gene büyük tıp tarihçimiz Süheyl Ünver'den öğreniyoruz.⁶ Osmanlı İmparatorluğunda zamanla tıbbi bilimlerin Batıdaki gelişmelerin gerisinde kaldığını üzülenek görüyoruz. Gerçi 17. Yüzyılda özellikle Belgrad Paşalarının yanındaki hekimlerin Batı dillerinden tercüme yapıp tıptaki gelişmeleri aktarmaya çalıştıkları biliniyor⁷; ancak matbaanın bir türlü alınmayışı, ve bence, fen bilimlerinde geri kalmak, bilimi sadece islâm bilimleri imiş gibi kabul etmek ve bu bilimlerde de verimsiz tartışmalarla vakit geçirmek tıp biliminde Batı ülkelerinin çok gerisinde kalmamız ile sonuçlanıyor. 19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda eğitimi ve özellikle orduyu modernize etme çabaları modern bir tıp okulunun da kurulmasını gündeme getiriyor. 1805'te *Tersane-i Amire* kurulurken onun içinde modern bir sağlık birimi kuruluyor ve bu birimde öğretim yapılıyor⁷. 1822'de bu okul tamamen yanıyor ve öğretim de bitiyor. Nihayet 1839'da Sultan II.Mahmud'un iradesiyle Avusturya'dan davet edilen iki değerli genç askeri hekimin ve bir eczacının (Dr K.A. Bernard -yönetici-, Dr. Neuner ve eczacı Hofmann) kuruculuğunda *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane* resmen açılıyor. Yangınlar, kolera salgını gibi afetlerle okul sık sık yer değiştiriyor. Okulda öğretim başlangıçta adeta Avusturya standartlarında iken, zamanla, ilk hocaların vefat etmeleri, ayrılmaları, Osmanlı İmparatorluğuna en zor yüzyıl⁸ yaşatan siyasi çalkantılar, dış baskılar, iç ayaklanmalar ile okulun standartlarının düştüğü anlaşılıyor. Özellikle askeri ihtiyaçlar ön planda dikkate alınarak modern tersane, mühendishane ve tıbbiye kurulunca ülkede bunlara temel oluşturacak modern bir ilk ve orta öğretimin bulunmadığı çarpıcı olarak ortaya çıkıyor. Bir yandan hızla rüştüye mektepleri ve idadiler açılırken, bir yandan da bir an önce öğrenci bulabilmek için bu modern yüksekokullara öğrenci hazırlayacak spesifik idadiler (lise) kuruluyor. Askeri tıbbiye idadisi de bunlardan biri; öğrenci burada iki sene okuyarak mezun olduktan sonra Mekteb-i Tıbbiye'ye girebiliyor. İki büyük Türk hekiminin anlatışı ile 19.yüzyılın sonlarında bu okuldaki tıp öğretimine kısaca değinmek istiyoruz.

İlk modern Türk cerrahı olarak kabul edebileceğimiz, 90 yıllık uzun ömrü boyunca (1866-1958) başarıdan başarıya koşan, tıptaki başarılarının yanında İstanbul Belediye Başkanlığı da (şehremini) yapan Operatör Cemil Paşa (General Operatör Doktor Cemil Topuzlu) askeri tıbbiye idadisinden sonra büyük bir hevesle 1881 yılında kaydolduğu Mekteb-i Tıbbiye'deki anılarında neler anlatıyor.⁹

"...Mektepte laboratuardan eser yoktu. Kimya, fizyoloji, teşrihi marazi (patolojik anatomi) ve saire gibi en mühim laboratuvarlar bile mevcut değildi. Tedrisat hep nazari görülürdü.... Hele bizim zamanımızda mikroskop bir taneydi. Hepimiz o mikroskobun başına

hücum ederdik. Hocamız da bize bu mikroskopla kanda küreyvattan (kan küreleri) başka şey gösteremezdi. Çünkü kendisi de başka bir şey bilmezdi. (Operatör Cemil Paşa'nın anatomi hocası Mazhar Paşa ile fizyoloji hocası Şakir Paşa'yı övgü ve şükranla andığını burada not edelim.). ...Mektep Nazırı (dekan) Marko Paşanın meşhur bir hususiyeti vardı: Meselâ karşısına çıkar dertlerimizi, ihtiyaçlarımızı uzun uzun anlatırdık. O dinler gibi yapar, sonra da:

-Peki! derdi, hadi siz gidiniz, ben icabına bakarım.

Halbuki söylenen şeyle alâkadar bile olmazdı.....Halk arasındaki "Derdini Marko Paşaya anlat" sözü de zaten buradan gelir....Ancak belirttiğim gibi yaman bir idareciydi. Onun zamanında Tıbbiye Mektebi idaresi çok müşkül bir muhitti. Jön Türklük hareketi orada doğmuştu.

.....Mektepte o derece disiplin yoktu ki...bir vaka anlatayım: Bir arkadaşım vardı. Dr. Akil Muhtar'ın kardeşi Celâl Muhtar**... Bu zat hesabını çok iyi bilirdi.. Her sabah kalkınca Celal Muhtar'ın ilk işi Sarayburnu'na inmek olurdu (O zaman Tıbbiye Mektebi Gülhane'de, Demirkapı mevkiinde- E.S.). Orada olta ile balık tutar. Bunları büyük bir itina ile temizler, tuzlar, tenekeye bastırır. Bundan sonra tuzlu balıkları karyolanın altına koyardı.Mektebin meşhur bir 'Bakkal Şakir'i vardı. Arkadaşım tuzlu balıkları bu bakkala satardı: Hafta sonunda hepimizin Bakkal Şakir'e ödenecek az çok bir borcu varken Celâl Muhtar daima Şahin'den alacaklı vaziyette çıkardı. (Celâl Muhtar'ın karyolası kendisinininkine komşu olduğu için Cemil Paşa balık kokusundan, komşusu ricalarını dinlemeyince, idareye baş vuracak kadar şikâyetçi -E.S.).

Tıbbiye Mektebinde öğretim 6 yıl. İlki iki sınıfta *hikmet* (fizik), *kimya*, *hayvanat*, *nebatat*; üçüncü sınıfta *teşrih* (anatomi) ve *fizyoloji*, dördüncü sınıfta *hıfzıssıha*, *emrazı umumiye* (genel patoloji), *ameliyatı cerrahiye* okunuyor; son iki yılda hastanelerde staj yapılıyor. Cemil Paşanın ağzından hastanelerin durumu: *Hastane deyince sakın büyük bir yer sanmayın, cerrahlık kısmı sekiz on yatak, dahili hastalıklar kısmı da gayet eski, pis, ahşap barakalara yerleştirilmiş bir kaç koğuştan ibaretti.*

Operatör Cemil Paşa'dan 17 yıl sonra 6 Mart 1898'de Türkiye'ye büyük hizmetleri olan bir başka büyük hekim Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam Tıbbiye Mektebine kaydoluyor. Tıbbiye gene Gülhane'de Demirkapı mevkiinde. Mektep Cemil Paşa'nın öğrencilik dönemine göre daha gelişmiş. Cemil Paşa Cerrahi Kliniğinin şefi durumunda. Tevfik Sağlam'ın hayatını hatırlayalım: Hekimlik hayatında askeri hekim olarak çok genç yaşta yüksek mevkilere gelen, I. Dünya Savaşında II. ve III. Ordular Sıhhiye Reisliği, Şark Orduları Grubu Sıhhiye Müfettişliği, Gülhane Hastanesinde başhekimlik yapan Tevfik Sağlam, daha sonra ordudan ayrılıyor, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesine profesör olarak atanıyor. Bu Fakültede III. Dahiliye kliniğini kuran Tevfik Sağlam¹⁰ dekanlık, rektörlük görevleri yanında yurt çapında verem savaş dispanserleri kuruyor, ününü yurt dışına yayıyor, UNESCO'nun Türkiye temsilciliğini yapıyor. Bu büyük hekimin tanıklığı¹¹ ile o zamanki tıp öğretiminden görüntüler:

II. Abdülhamid'in Tıbbiyeden kuşkuları gittikçe artmış olduğu için mektebe hekim-asker kumandan atamak geleneğine son verilmiş sadece asker bir kumandan atanmış durumda. Birinci sınıfta dört ders okutuluyor: Hikmet-i tabiye (fizik), kimya-yı gayrı uzvi

**Celâl Muhtar Özden. "İlmi ve içtimaî faaliyetleri ile meşhur olmuş pek değerli hekimlerimizdendir"¹⁰

(anorganik kimya), tabakat-ül arz ve maadin (jeoloji ve mineraloji), ve Fransızca. Tevfik Sağlam bu derslerin hocalarından anorganik kimya hocası Vasil Naum Bey ile jeoloji ve mineraloji hocası İbrahim Lütü Paşa ve muavini Sakızlı Ali Rıza Bey'i takdirle anıyor. *“Mineraloji için Tıbbiyede oldukça zengin bir taş koleksiyonu vardı. Onları dersaneye getirir, bizlere gösterirlerdi. İmtihanda etiketleri çıkarılır ve bizim tanımamız istenirdi.”* (Mineralojiye neden bu kadar önem veriliyor? Herhalde memleketin maden yataklarının keşfine ve maden çıkarılmasına çok ihtiyacı var; yurdun her tarafına dağılacak olan hekimlerin madenleri tanımalarında yarar görülüyor. E.S.).

İkinci sınıfta organik kimya, nebatat (botanik) dersleri var ve teşrih (anatomi) de başlıyor. Tevfik Sağlam: *“Doğruyu söylemek lâzım gelirse organik kimyadan Vasil Naum'un derslerinden aldığım zevki almadım”* diyor. Nebatat dersinin hocası fısıltı halinde konuşuyor ve dersini en ön sıradakiler bile duyamıyor. *“Hoca buna aldırılmaz ve bütün sınıf işitiyormuş gibi dersini rahatça verirdi.”* Tıbbiyede üç yıl boyunca okutulan anatomi dersleri ikinci sınıfta kemikler ve iskelet sistemi ile başlıyor. En bol uygulamayı bu derste yapmak imkânı buluyorlar: *“Müteaddit iskeletimiz ve pek çok kemiklerimiz vardı. Bunları bize sınıf arkadaşımız Şamlı Selim mezarlardan tedarik ederdi. Selim Cuma ve diğer tatil güleri Karacaahmet'e gider ve oradan kemik toplardı”*. Selim bir cuma günü Karacaahmet'te jandarmaların elinden zor kurtulunca kemik işini bırakıyor ama o zamana kadar topladığı kemikler öğrenciye bol bol yetiyor.

Üçüncü sınıfta anatomi devam ediyor; iç organlar, sinir sistemi, duyu organları okutulur “tavsifi anatomi – anatomie descriptive” tamamlanıyor. Anatomi hocası Mazhar Paşa ve muavini Yusuf Râmi Bey. Tevfik Sağlam her iki hocasını da takdir ve şükranla anıyor. Mazhar Paşa'nın Türkiye'de modern anatominin kurucusu olduğunu belirtiyor. *“Mazhar Paşa kadavra üzerinde pek güzel diseksiyon yapardı ve bundan büyük zevk duyduğunu çehresinden ve arasına hafif sesle şarkı söylemesinden anlardık.”* Diseksiyon için kadavra kolay bulunmuyor, senede bir veya iki kadavra bulunabiliyor; bu nedenle diseksiyonu genellikle hocalar yapıyor ve öğrenciler izleyebildikleri kadar izliyor. Diseksiyon yapılan yer (teşrihhane) *“pek harap bir bina.”* *“O zamanlar kadavrayı bozulmaktan korumak için 'cuve'de ve dezenfektan maddeler içinde saklamak usulü yoktu. Kadavra masa üzerinde günlerce kalır, şişer, kokuşur, yemyeşil bir renk alırdı. Üstüne leş sinekleri de üşüşürdü. Fena halde kokardı. Talebe ekseriya lavanta ile ıslattığı mendilini burnuna tutmak suretiyle kokuya tahammüle çalışırdı.”*

Üçüncü sınıfta kimyanın son bölümü olarak “analitik ve fizyolojik kimya” okunuyor. Hocası kimyager binbaşı Ali Rıza Bey. Tevfik Sağlam bu hocanın gerçek bir bilim adamı olduğunu belirtiyor. Ali Rıza Bey mektebin klinik kimya laboratuvarını da yönetiyor ve öğrencilere ufak tefek analizler de yaptırıyor; bu öğrenciler tarafından çok takdir ediliyor. Üçüncü sınıfta “ilm-i menâfi-ül âza” (fizyoloji) dersi de okunuyor. Cemil Topuzlu'nun da hocası olan Şakir Paşa'yı Tevfik Sağlam da övgü ile anıyor. Fizyoloji dersinin muavin hocası Kemal Cenap Bey Tevfik Sağlam'ın beğenisini kazanıyor, gerçekten de Kemal Cenap Bey ileride Türk bilim hayatında haklı olarak isim yapacaktır.

Dördüncü sınıfta anatomi “nahiyevi teşrih” (topografik anatomi) olarak okunuyor. Bu sınıfta “ilm-i ensaç” (histoloji) dersi de var. Tevfik Sağlam bu dersten fazla yararlandığı kanısında değil. Hoca, histoloji derslerini o zamana göre 40 yıl önce yazılmış bir kitaptan okutuyor, mitoza hâlâ inanmıyor v.s. *“Bize haftalarca mikroskopun nasıl kutuya konup*

çıkartılacağını anlatarak vakit geçirtti". Dördüncü sınıfta "hıfzıssıha" (hijyen), "emraz-ı umumiye" (genel patoloji), "müfredat-ı tıp ve fen-i tedavi" (matière médicale et thérapeutique), "ameliyat-ı cerrahiye" dersleri de okunuyor. Öğretim üyelerinin çoğu çok geri kalmış durumda. Etenki keşfedileliden beri yirmi yıla yakın bir zaman geçtiği halde biz hâlâ sıtmanın tasa'udat-ı merzegriye (bataklıklardan çıkan kötü gazlar) ile vücuda geldiğini okur dururduk. ...On sekiz yıl önce mikrobun bulunmuş olan tetanos hastalığının husulünde sıcak memleketlerdeki gece ve gündüz arasındaki sıcaklık farklarının rol oynadığını söylerdi. Okulun çalışkan ve hevesli öğrencileri yenilikleri Fransızca kitaplardan izlemeye çalışıyorlar. Dördüncü sınıfta öğrenciler muayene usullerini ve cerrahi müdahaleleri öğrenmek üzere kliniklere de gidiyorlar. Klinikler Cemil Topuzlu'nun öğrencilik zamanına göre biraz daha iyi; ama öğrenciler heyecan ve zevk duyuyorlar. Patoloji hocası patoloji ile pek ilgilenmiyor, zaten laboratuvarı da yok. Şehirde tanınmış bir hekim ve okulda da poliklinik yapıyor. "...hastayı kısaca muayene eder, tanısını söyler, herkes de bunu bir nas gibi kabul ederdi. O veremden çok korkardı, karşısına bir veremli hasta geldi mi çok defa muayene bile etmeden 'phymique, phymique' (veremli) der, hastayı kaldırır, reçetesini yazdırırdı. ...Hulâsa tıbbiyede hiç bir şey öğrenmeden bir yıl patoloji okuduk, taşbasmaları notları ezberleyerek yüksek notlarla sınıfı geçtik." Tefvik Sağlam Hoca, bu tıbbın temel disiplinindeki eksikliğini gidermek için ileride nasıl çabaladığını anlatıyor.

Beşinci ve altıncı sınıflar genellikle kliniklerde geçiyor. Patoloji devam ediyor, bakterioloji okunuyor, adli tıp ve deontoloji dersleri de var. *"Deontoloji derslerini de Zeoros Paşa (iç hastalıkları hocası) verdi. Bu yaşlı ve muhterem hocamızın sözleri üzerimizde derin izler bırakmış, hekimlik terbiyemizde müessir olmuştu."*

"Klinik öğretimine gelince: o zaman tıbbiyede iç, dış hastalıkları, deri-frenge, kulak-boğaz-burun, göz klinikleri, bir de doğum evi vardı. Bunlar tahta barakalar denebilecek pek iptidai binalara yerleşmişti. En iyicesi Cemil Paşa'nın kliniği idi. 30-40 kişilik bir amfisi olan tek klinik de bu idi....Yalnız Cemil Paşa amfide ameliyat yapacağı hastayı takdim eder, güzel bir ayırtıcı teşhis yapar, yapacağı ameliyatı anlatırdı...Çocuk kliniği yoktu." Öğrencilere klinikte stajlar için geniş seçme olanağı tanınıyor ve öğrenciler heveslerine göre adeta bir ön uzmanlık yapıyor. Bütün hastaları altıncı sınıf öğrencileri hazırlıyor, beşinci sınıf öğrencileri de onlara yardım ediyor. Polikliniklere de katılıyorlar: "Frenge ve Deri Polikliniğine gelince.....perişan bir şeydi.....Talebe bir ekip halinde çalışırdı. Kimisi önceden reçeteyi hazırlar, kimisi kapının yanında durur, hastaya ilacını tarif eder. Bir kısmı uyuz gibi basit hastaları içeri sokmaz, kapıdan meselâ 'beş uyuz reçetesi' diye seslenir. İçeriden de 'geliyor' nidası ile reçeteler hocaya imzalatıp gönderilirdi."

Sınavlara gelince; her yıl, yıl sonu sınavları yapılıyor. *"Bundan başka üç grup imtihan vardı. Bunlara, bilmem neden, doktora imtihanı denirdi. Altıncı yıl sonunda yapılan klinik imtihanlarına 'tez imtihanı' adı verilirdi. Sınavlar sözlü yapılıyor ve doktora sınavlarını öğretim üyeleri bir kurul halinde yapıyorlar. "Klinik imtihanlarımızı ağustos sonunda bitirdik ve 2 Eylül 1903'te sınıfın üçüncüsü olarak tabib yüzbaşı rütbesi ile ve 'Memalik-i Mahruse-i Şahane'de keyfemayeşa icra-ı tababet hak ve selâhiyetini veren doktorluk diplomamı alarak mektepten ayrıldım. "Padişah'ın Tanrı tarafından korunan ülkesinde canının istediği gibi hekimlik yapma hakkı ve yetkisi" alan Dr. Tefvik Sağlam Türkiye'ye hayatı boyunca büyük hizmetler yapıyor ve bizim de kendisini minnetle anmamızı hak ediyor.*

Kaynaklar:

1. İbn-i Sînâ: *El Kânun Fi't-Tıbb. Birinci Kitap, Türkçeye çeviren: Esin Kâhya, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını, Ankara, 1995.*
2. Lewis P: *Tıp Tarihi. Khalkedon,Roche. 1998.*
3. Ceyhan Â: *Bedr-i Dilşad'ın Murâd-Nâmesi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997, Cilt II, s:616.*
4. Yusuf Has Hacıp (Günümüz Türkçesine uyarlayan: F. Silahdaroğlu): *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması. Kültür Bakanlığı, 1000 Temel Eser, 1996.*
5. Necdet Sakaoğlu: *Osmanlı Eğitim Tarihi, İletişim Yayınları, 1991.*
6. Ünver, A.S.: *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç, Fatih Külliyesi ve zamanı ilim hayatı, İstanbul Üniversitesi Yayınları,1946.*
7. Terzioğlu A: *İstanbul Tıp Fakültesi Tarihçesi. İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası, 2000; 63: (Suppl.2).*
8. Ortaylı İ.: *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı. İletişim Yayınları. 3.baskı,1995.*
9. Topuzlu C: *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım. İkinci Baskıyı Yayınlayanlar: Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayını. 1982.*
10. Gövsa İ.A.: *Türk Meşhurları Ansiklopedisi. 7 Gün Neşriyatı, 1947. İstanbul.*
11. Sağlam T: *Nasıl Okudum. İkinci Baskıyı Yayınlayanlar: Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayını, Özel Seri 4, İstanbul Matbaası, 1981, Unkapanı, İstanbul.*